

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ – ARTICLES

ԱՐԱՄ ՔՈՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ,
aramkosyan@yahoo.com

ՀԱՅՈՑ ՎԱՂ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ԽՆԴՐԻ ՇՈՒՐՋ

Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն պատմության հիմնախնդիրների շարքում թերևս առաջնային պետք է համարել այն քաղաքական և էթնիկ միավորի (ավելի ճշգրիտ՝ միավորների) նույնացումը և տեղայնացումը, որը սինթետիկ դերակատարում է ունեցել մ.թ.ա. II–I հազարամյակներում այստեղ նախ Ուրարտուի (Վանի թագավորություն), այնուհետև բուն հայկական պետությունների (Երվանդյան և Արտաշեսյան) կազմավորման գործընթացում: Հաշվի առնելով Հայկական լեռնաշխարհի աշխարհագրական և բնակլիմայական առանձնահատկությունները (կտրտված ռելիեֆ, կլիմայական հակադրություններ, երկրագործության և բնդհանրապես կենսապահովման համար անբարենպաստ պայմաններով աչքի ընկնող զգալի տարածքներ և այլն), ինչպես նաև հարաբերական դիրքը հին Առաջավոր Ասիայի վաղ քաղաքակրթական կենտրոնների նկատմամբ, կարելի է առանձնացնել երեք կարևոր տարածաշրջաններ, որտեղ կարող էին ձևավորվել պետություններ: Դրանք են՝ ա) արևմտյան գոտի (Եփրատի վերին հոսանքների շրջան, Շոփք-Մալաթիա), բ) հարավարևմտյան գոտի (Շոփք-Մալաթիայից հարավ՝ Ադանիք) և գ) Վանա լճի մերձափնյա գոտի, ներառյալ նաև դրանից քիչ հարավ ընկած լեռնային շրջանները: Թե հնագիտական, թե գրավոր աղբյուրների տեղեկությունները թույլ են տալիս ակնկալելու այս երեք շրջաններում պետականությունների գոյություն առնվազն մ.թ.ա. II հազարամյակի կեսերից, թերևս ավելի վաղ¹:

Անցնելով Հայկական լեռնաշխարհում քիչ թե շատ խոշոր պետականությունների կազմավորման խնդրին և փորձելով այն առնչել Վանի թագավորությանը ու դրան հաջորդած Երվանդյան Հայաստանին, կարող ենք տեսնել, որ բնորոշությունն այնքան էլ մեծ չէ: Թե առաջինի, թե երկրորդի

¹ Պետականություն տերմինի տակ նկատի չունենք աղբյուրներում «երկիր» կոչվող ցեղային այնպիսի միավորներ, որոնք տասնյակներով հիշատակվում են, օրինակ, մ.թ.ա. XII դարից սկսած դեպի Հայկական լեռնաշխարհի հարավագոտի ընթացած ասորեստանյան արքաների արշավանքների համատեքստում:

աշխարհագրական միջավայրը ակնհայտորեն ընդգրկում է Վանա լճի ավազանը և դրանից արևմուտք ընկած շրջանները²: Վաղուց ի վեր նկատվել է, որ հենց այս տարածաշրջանում են տեղայնացվում հայ ժողովրդի երկու անվանումները (հայ և արմեն), այստեղ են գտնվել հայ հեթանոսական դիցաբանի մեզ հայտնի աստվածությունների մեծ մասի պաշտամունքային կենտրոնները (Բարձր Հայք, Տուրուբերան): Այս ցուցակին պետք է ավելացնել Մովսես Խորենացու կողմից ներկայացվող «Առաջին հայկյանների» նախնական բնակության վայրը (Հարք զավառը Վանա լճի հյուսիս-արևմտյան մերձափնյա գոտում): Ինչ վերաբերում է ներկայիս ՀՀ տարածքին, ապա այն, վերոհիշյալ ելակետային չափանիշների լույսի ներքո, կարծես թե ավելի ուշ է ներառվում այդ «Նախնական Հայաստանի» շրջանակներում:

Քանի որ ներածականում նշված հիմնախնդիրը վերին աստիճանի բարդ և աշխատատար հարց է, կապված ինչպես սկզբնաղբյուրների սակավության, այնպես էլ դրանց հաղորդած տեղեկությունների գերակշիռ մասի համար այլոտրական ենթադրությունների հնարավորությունների հետ, ապա այստեղ կկենտրոնանանք դրա ոլորտում ընկած մի մասնավոր խնդրի վրա:

Հայագիտական ուսումնասիրություններում բավական շատ է արժարժված Երվանդյան Հայաստանի խնդիրը³: Աղբյուրների ընձեռած հնարավորությունների սահմաններում հիմնավորապես քննարկվել են Երվանդյան Հայաստանի տարածքի, արքայատոհմի ծագման, սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմության շատ խնդիրներ: Այդ ուսումնասիրությունների աղբյուրագիտական հենքը նույնպես բազմազան է՝ անտիկ հեղինակներ (Քսենոփոնի «Անաբասիս» և «Կյուրոպեդիա», Ստրաբոն և այլք), աքեմենյան պաշտոնական արձանագրություններ, Մովսես Խորենացի, հնագիտական աղբյուրներ և այլն: Դրանց շարքում, սակայն, կա մի կարևոր տեղեկություն, որը տարօրինակ կերպով իր գիտական մեկնաբանությունը դեռևս չի ստացել:

² Հայագիտության մեջ հենց այս տարածաշրջանն է դիտվում որպես Երվանդունիների պետականության կազմավորման օրրանը (Տիրացյան Գ. Ա., 1958/6, 61; Տիրացյան Գ. Ա., 1966/4, 83–102; Երեմյան Ս., 1968/3, 106–107; Երեմյան Ս., 1971, 437–438): Երվանդունիների հայկական պետության այսպիսի տեղայնացումն ունի բավական լավ հիմնավորում ի դեմս նշված տարածքում հայ մատենագրության մեջ հիշատակվող մի շարք սիմպտոմատիկ տեղանունների (Վանի շրջանի Երվանդական անվանումը ըստ Թովմա Արծրունու, Վան քաղաքի Երվանդական անվանումը, նաև Ս. Երեմյանի ենթադրությունը, որ նախապես Արուանդունիք-Երվանդունիք գավառը պետք է ներառեր Վանի շրջանը – Երեմյան Ս., 1968/3, 106–107):

³ Երվանդունիների մասին Toumanoff C., 1963, 277ff.; Тирация Г., 1956/3, 69–74; Տիրացյան Գ. Ա., 1966/4, 83–102; Տիրացյան Գ. Ա., 1980/4, 84–95; Տիրացյան Գ. Ա., 1981/2, 68–84:

Այսպես. «Պարսիկները և մակեդոնացիները տիրում էին Հայաստանին: Դրանից հետո՝ նրանք, ովքեր իշխում էին Սիրիայում և Մարաստանում (այն է՝ Սելևկյանները – Ա. Ք.): Եվ վերջինը Օրոնտեսն էր՝ Հիդարնեսի՝ յոթ պարսիկներից մեկի, շառավիղը: Եվ երկիրը բաժանված էր երկու մասի Անտիոքոս Մեծի զորավարներից Արտաքսիասի և Ջարիադրիսի կողմից»⁴:

Մասնագետների ուշադրությունը հիմնականում կենտրոնացած է եղել վերը հղված հաղորդման երկու հատվածների վրա կապված Հայաստանում Օրոնտեսի կառավարման, ինչպես նաև Արտաքսիաս-Արտաշեսի և Ջարիադրիս-Ջարեհի հետ, ներառյալ վերջիններիս կապը կամ դրա բացակայությունը Երվանդունիների հետ: Ինչ վերաբերում է Հիդարնեսին (սա հին պարսկերեն Վիդարնա անվան հունականացված ձևն է), ում Ստրաբոնը ներկայացնում է որպես Օրոնտեսի նախնի, ապա մասնագետների լուրջությունը, թերևս, հետևանք է այն մտայնության, որ այդ տեղեկությունը կարող էր լինել մտացածին⁵ կամ, համեմայն դեպ, անապացուցելի է այլ, լրացուցիչ աղբյուրների բացակայության պատճառով: Ամեն դեպքում, եթե ընդունենք որ սույն Հիդարնեսը իրոք Օրոնտասի նախնին էր, ինչը, հաշվի առնելով Ստրաբոնի հեղինակությունը, դժվար է կասկածի տակ առնել, և նրա հետնորդները հանդիսանում էին Հայաստանի կառավարիչները (սատրապների կարգավիճակով), ապա, թերևս, առավել ընդունելի բացատրությունն այն է, որ Հիդարնեսի տոհմը այդ իրավունքը կարող էր ստանալ Դարեհ I-ի կողմից որպես պարզև իր հանդեպ նրա մատուցած ծառայությունների դիմաց⁶:

Կապված Օրոնտասի՝ Հայաստանում իշխելու խնդրի հետ, կարևոր սկզբնաղբյուր են նաև Նեմրոթ լեռան հայտնի արձանագրությունները, որոնք կազմված են մ.թ.ա. I դարի կեսերի Կոմմագենեի արքա Անտիոքոս I Թեոսի կողմից⁷: Այս արձանագրություններից մեկում որպես Անտիոքոսի հեռավոր նախնի հիշատակվում է Արտասուրայի որդի Օրոնտասը, ով

⁴ Strabo XI, 14, 15. Միևնույն հատվածի շարահյուսական որոշ տարբերություններ ներկայացնող թարգմանությունը՝ Մանանդյան Հ., 1977, 130:

⁵ Ս. Կրկյաշարյանի կարծիքով, Արտաշեսն իրեն համարում էր Երվանդական (ըստ Խորենացու տեղեկության), քանի որ Օրոնտաս-Երվանդը, համաձայն Ստրաբոնի վկայության, Հիդարնեսի հետնորդն էր, այդպիսով կապ ստեղծելով նրա և Աքեմենյանների միջև (Կրկյաշարյան Ս., 1976/4, 184–185): Նա այս տեսակետը հիմնավորում է հելլենիստական որոշ պետությունների արքաների մոտ դրսևորվող այն մտայնությամբ, թե իրենց արքայատոհմերը այս կամ այն կերպ կապված էին Աքեմենյանների հետ:

⁶ Այդպես են մեկնաբանում Հիդարնեսի դիպվածը Բ.Պիտրովսկին և մյուսները (տես, օրինակ, Пиготровский Б., 1968, 218 прим.56; Տիրացյան Գ., 1958/6; Տիրացյան Գ., 1976, 230:

⁷ Արձանագրությունները հրատարակվել են Կ. Հումանի և Օ. Պուխշտայնի կողմից (Humann K. und Puchstein O., 1890):

հանդիսանում էր Աքեմենյան արքա Արտաքսերքսես II-ի դուստր Հռոդո-գունեի ամուսինը⁸:

Այսպիսով, ըստ Նեմրուքի արձանագրությունների, Կոմմագենեում իշխող արքայատոհմը ծագում էր ոմն Արտասուրայի որդի Օրոնտես/Արո-անդեսից:

Վերոհիշյալ Հիդարնեսը մտացածին անձնավորություն չէ: Նա իրոք գոյություն է ունեցել, ապրելով Աքեմենյան տերության հիմնադիր Դարեհ I-ի ժամանակներում, հանդիսանալով նրա մերձավորներից մեկը, ով, ի թիվս այլոց, ապահովել էր Դարեհի կողմից իշխանության բռնազավթումը Գաումատա-Սմերդիսից⁹: Եթե Ստրաբոնի վկայությունը պատմական հիմք ունի և Օրոնտես-Երվանդ IV-ը Հիդարնես-Վիդարնայի հետնորդներից էր, ապա վերջինս պետք է ապրեր առնվազն մ.թ.ա. VI դարի երկրորդ կեսին: Հիդարնեսի մասին աղբյուրները պահպանել են որոշակի տեղե-կություններ¹⁰:

Հիշատակությունները և անվան գրությունը

Այս անձնանունը ինչպես հունալեզու, այնպես էլ աքեմենյան արձա-նագրություններում վկայված է տարբեր ձևերով¹¹.

ա. Հիշատակվում է Բեհիսթունյան արձանագրության մեջ որպես Բա-գաբիզնայի որդի, Դարեհի աջակիցներից և զորավարներից մեկը: Արձա-նագրության պարսկերեն հատվածում անունը չի պահպանվել, սակայն բաբելերեն և էլամերեն հատվածներում հիշատակվում է որպես Uwidarna և Huddana: Սակայն նա կրկին հանդես է գալիս որպես Դարեհի զորավար, ով ուղարկվել էր Ճնշելու Մարաստանում ծագած ապստամբությունը¹²:

բ. Կծօրնոց (Հերոդոտոս և Ստրաբոն) և Իծօրնոց (Քտեսիաս):

գ. Հայտնի են այս Հիդարնեսի մի շարք հետնորդներ, որոնցից հիշա-տակելի է մ.թ.ա. 480 թ. Թերմոպիլյան կիրճի ճակատամարտում Քսերքսե-սի բանակի էլիտար զորամիավորման՝ «Անմահների զնդի» հրամանա-տար Հիդարնեսը՝ նախորդի որդին¹³:

Ինչպես տեսնում ենք Հիդարնեսի և նրա տոհմի մասին առկա աղբ-յուրների հիշատակություններից, սա Աքեմենյան տերության առավել ակ-նառու ազնվականական տոհմերից մեկն էր, որը սկսած Դարեհ I-ի զահա-

⁸ Նեմրուք լեռան արձանագրությունների համապատասխան հատվածները հղվում են ըստ Կ. Թումանովի աշխատության (Toumanoff, 279ff.):

⁹ Briant P., 2002, 107ff.

¹⁰ Հիդարնեսի մասին աղբյուրների համառոտ տեսությունը Justi F., 1895, 368, ինչպես նաև Հիդարնեսի տոհմաճառը Idem: 397.

¹¹ Բեհիսթունյան արձանագրության նորագույն, համապարփակ հրատարակությունը՝ Bae C.-H., 2001: Տարբեր աղբյուրներում այս անվան գրության ձևերի համար՝ Kent R.G., 1950, 208; Brandenstein W. and Mayrhofer M., 1964, 153; Kosyan A., vol. 10/1, 2006, 5f. և ծանոթ. 21 (այս անվան ծագման և մեկնաբանությունների մասին):

¹² Bae C.-H., 122ff.

¹³ Herodotus 7, 83, 211, 215, 218.

կալումից, մշտապես գտնվել է առաջին պլանում: Հիդարնեսի սերունդները շարունակում էին զբաղեցնել պետական և ռազմական բարձրագույն պաշտոններ («Անմահների գնդի» հրամանատար Քսերքսեսի դեպի Հունաստան կազմակերպած 480–479 թթ. արշավանքի ժամանակ, սատրապներ և այլք), ինչը վկայում է աքեմենյան տերության մեջ նրանց ունեցած կարևորագույն դերի մասին: Հավանական կլիներ ենթադրել, որ այդ դիրքը և առաջին հերթին Հայաստանի կառավարչի պաշտոնը Հիդարնյանները վաստակել էին Դարեհ I-ի հանդեպ ունեցած խոշոր ծառայության դիմաց: Եթե Ստրաբոնի այս հաղորդումը իրական պատմական հիմքեր ունի, այլ ոչ թե նշանավոր աշխարհագրագետի ժամանակներից շատ ավելի վաղ, քաղաքական ինչ-ինչ նկատառումներով ստեղծված առասպել է, ապա հնարավոր է արդյոք փորձել հայտնաբերել այդ իրողության ետնախորքը: Կարո՞ղ էին արդյոք Հիդարնյանները ինչ-որ կերպ կապված լինել Հայաստանի հետ:

Հնդիրանցիները Առաջավոր Ասիայում և Հայկական լեռնաշխարհում մ.թ.ա. II–I հազարամյակներում

Մեր հոգվածի նպատակների տեսանկյունից կարևոր է հետևյալ հարցադրումը՝ հնարավոր է արդյոք քիչ թե շատ նշանակալից հնդիրանական լեզվական տարր հայտնաբերել Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր հատվածներում նախքան Մարաստանի և Աքեմենյան տերության հանդես գալը: Ընդ որում, փորձելով խուսափել կանխակալ կարծիքից բխող եզրակացություններից՝ կապված հնդեվրոպական լեզուների նախահայրենիքի վերաբերյալ վարկածների ընտրության հետ, այդ վերջին խնդիրը չի շոշափվի: Նմանապես գերծ կմնանք շրջանառության մեջ դնելուց Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր շրջանների հնագիտական ուսումնասիրությունների արդյունքներից: Այստեղ շեշտը կդրվի միայն համաժամանակյա գրավոր աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների վրա:

Դեռևս նախորդ դարի առաջին կեսին միջագետքյան, փոքրասիական և եգիպտական սեպագրական աղբյուրներում հայտնաբերվեցին հնդիրանական լեզվական իրողությունների ակնհայտ հետքեր, որոնք սփռված են Առաջավոր Ասիայի մի շարք տարածաշրջաններում¹⁴: Այդ իրողությունները հատուկ անունների տեսքով առկա են մ.թ.ա. II հազարամյակի գրե-

¹⁴ Այդ նյութերի վերաբերյալ տես հետևյալ ամփոփող ուսումնասիրությունները՝ Mironov N. D., XI, 1933, 140ff.; O'Callaghan R.T., 1948, 56ff.; Mayrhofer M., 1966; idem, 1974; idem, 1982; նաև արիերենի որպես այս ժամանակներում մեռած լեզու լինելու մասին՝ Kammenhuber A., 1968; Kammenhuber A., 1977, 129–144; idem, 35–51; Дьяконов И.М., 1970/4, 39–63: Մակայն Երկրորդ աշխարհամարտից հետո, քաղաքական հանգամանքների բերումով, շատերի կողմից դրանք արժանի ուշադրության չարժանացան: Բանն այն է, որ հին հնդիրանցիների նկատմամբ երբեմն կիրառվող «արիացիներ» տերմինը առաջ էր բերում անառողջ աղերսներ նացիզմի գաղափարախոսների կողմից շրջանառության մեջ մտցված «արիականության» հետ:

թե ողջ ընթացքում Միջազգայնում (Միտաննի, կասսիտական Բաբելոնիա), Սիրիա-Պաղեստին, Խեթական տերություն և Կիցցուվատնա-Կիլիկիա: Դրանք հիմնականում արքաների և նրանց հովանավոր աստվածների, տեղական կառավարիչների անուններ են և որոշ քանակությամբ տեղանուններ: Սրան պետք է ավելացնել նաև խեթական հայտնի տեքստերից մեկում հիշատակվող մի շարք ձիավարժական տերմիններ¹⁵: Այս բնդարձակ նյութերի վերաբերյալ իրականացվել են մեծաքանակ ուսումնասիրություններ, այդ իսկ պատճառով նպատակահարմար չէ կենտրոնանալ դրանց վրա: Նշենք միայն, որ մ.թ.ա. II հազարամյակում հիշատակվող վերոհիշյալ անձնանունները, դիցանունները, տեղանունները և հասարակ անունները ներկայացնող լեզվի խնդիրը մասնագիտական գրականության մեջ տարբեր, երբեմն ուղղակի հակադիր մեկնաբանություններ է ստացել¹⁶: Համենայն դեպս պարզ է մի բան, որ վերոհիշյալ լեզվական նյութերը թերևս վկայում են միասնական հնդիրանական լեզվական արեալի գոյության, այլ ոչ վերջինիս տրոհումից հետո բնկած փուլին հատուկ իրողությունների մասին: Այսինքն, տվյալ պարագայում չի կարելի խոսել Միտաննիում և այլուր բնակվող վաղ իրանցիների, այլ մի էթնոլեզվական հանրության մասին, որը շատ մոտ է վեդայական դարաշրջանում Հնդկաստան հասած հնդարիացիներին¹⁷:

Ինչ վերաբերում է Հայկական լեռնաշխարհին, ապա այստեղ էլ առկա են հնդիրանցիների ակնհայտ հետքեր, որոնք վկայված են մ.թ.ա. XV–XIV դարերով թվագրվող խեթական երկու սեպագիր տեքստերում¹⁸:

u. Arziutta (^mAr-zi-u-ut-ta-aš), Lupakiutta (^mLu-pa-ki-u-ut-ta) u [.....]-
utta

Այս երեք անունների կրողները հիշատակվում են մ.թ.ա. XV դարի վերջերով թվագրվող մի հրահանգ-պայմանագրում ի թիվս վերինեփրատյան Բսովա պետության (հայկ. Ծոփք) տարածքից և/կամ դրա անմիջական հարևանությամբ գտնվող Պախխովայից խեթական մայրաքաղաք Եկած անձանց (ամենայն հավանականությամբ՝ ցեղապետեր)¹⁹: Տեքստը թվագրվում է խեթական արքա Առնուվանդաս I-ի ժամանակներով (մ.թ.ա. XV դարի վերջ – XIV դարի սկիզբ): Այս երկու անունների (երրորդ անվան

¹⁵ Դա նաև Կիկկուլլիի կողմից ստեղծված ձիավարության մասին ձեռնարկն է (Kammenhuber A., 1961; Starke F., 1995 [= Studien zu den Boğazköy-Texten, N. 41]):

¹⁶ Արծաթծված մեկնաբանությունների համար տես վերը, 14-րդ ծանոթագրությունում հղված ուսումնասիրությունները:

¹⁷ Այս և ընդհանրապես տերմինաբանական խնդիրների մասին տես, օրինակ, **Thieme P., 1960, 301–317**:

¹⁸ **KUB XXIII 72+** և **KBo XVI 42**: Այդ նյութերը, որոնք նկատվել էին շուրջ մեկ տասնամյակ առաջ, դուրս են մնացել հայագետների տեսադաշտից (**Kosyan A., 1ff.; Քոսյան Ա., 2006, 247–258; Kosyan A., vol. IV/2, 2009, 93ff.**):

¹⁹ Տեքստի հրատարակությունը **Kosyan A.**, vol. I, 2006, 72–97, անձնանունների քննությունը՝ **Քոսյան Ա.**, 248–253:

հիմքը տեքստում կորսված է, պահպանվել է միայն –utta վերջածանցը) հնդիրանական բնույթը դժվար է վիճարկել, քանի որ –utta անձնանվանականերտ բաղադրիչը լավ վկայված է ինչպես Առաջավոր Ասիայի մեկ այլ տարածաշրջանից՝ Սիրիայից և Պաղեստինից, հայտնի հնդիրանական անուններում, այնպես էլ վեդայական-սանսկրիտյան տեքստերում²⁰: Կարևոր է նշել, որ այդ վերջածանցն այլևս չի հանդիպում խեթական անձնանունների ողջ կորպուսում:

բ. **Uit(tarna[-] ^mU-it-tar-n[a(-)]...**

Հիշատակվում է խեթական արքա Սուպալիուլիումաս I-ի (մոտ. մ.թ.ա. 1345–1322 թթ.) մի տեքստում, որտեղ ոմն խեթական պաշտոնյա զեկուցում է Իսուվայում տիրող քաղաքական իրավիճակի մասին, հիշատակելով տեղի մի շարք ցեղապետերի/կառավարիչների: Ուիտարնան դրանցից մեկն է:

Ծովքի տարածքում խեթական տեքստի հիշատակած Հիդարնեսի անվան հին իրանական տարբերակը (Vidarna) այդ անվան առաջիմ ամենավաղ ձևն է, որը, առնվազն երկու այլ հնդիրանական անունների հետ մեկտեղ (Արծիուտտա և Լուպակիուտտա) կարող է վկայել այս տարածաշրջանում հնդիրանական տարրի ներկայության մասին:

Վերոհիշյալ հնդիրանական անձնանունների առկայությունը Իսուվա-Ծովքում մ.թ.ա. XV–XIV դարերում չի կարելի համարել արտասովոր երևույթ ստորև ներկայացվող փաստարկների լույսի ներքո:

ա. Հնդիրանական անձնանունները կրող անձինք առանձին անհատներ չեն, այլ ցեղապետեր, որոնք ապրում էին Ծովքում և դրան հարող շրջաններում իրենց լեզվակից ցեղերի/տոհմերի հետ միասին: Սրանցից մեկի՝ Լուպակիուտտայի անունը, հենվելով ավելի ուշ շրջանի խեթական բազմաթիվ տեքստերի հաղորդած տեղեկությունների վրա, հնարավոր է, շարունակել է կիրառվել Ծովքում հետագայում ևս (Լուպակիի ձևով), առանց անձնանվանակերտ –utta-ի²¹: Մ.թ.ա. XIV–XIII դարերով թվագրվող շուրջ մեկ և կես տասնյակ խեթական տեքստերում հիշատակվում են առնվազն երկու անձինք, ովքեր խեթական արքունիքում բարձր պաշտոններ էին զբաղեցնում: Ամենայն հավանականությամբ, Իսուվայի Խեթական տերության կողմից նվաճվելուց և հետագայում նրա հետ ինտեգրվե-

²⁰ Դրանք են՝ Indaruta և Yamiuta, որոնք կրում էին երկու մանր քաղաքական միավորների՝ Ակշապայի և Գուդդասունայի, կառավարիչները: Այս անունները թեոֆոր կառուցվածք ունեն՝ Indar «Ինդրա» + -uta (Ռիզվեդայում՝ Indrota//Indrauta) և Yami «Յամի» + -uta. Ինդրան և Յամին վեդայական դիցարանում լավ վկայված աստվածություններ են: Ինչ վերաբերում է –utta վերջածանցին, ապա այն նշանակում է «սիրելի, X-ից պահպանվող/հովանավորվող», այսինքն Ինդարուտա = «Ինդրայի սիրելի/Ինդրայից հովանավորվող», Yamiuta = «Յամիի սիրելի/Յամիից հովանավորվող» (R.T. O'Callaghan, 61, 152):

²¹ Խեթական տեքստերում հիշատակվող Լուպակիի անունը կրող անձանց ինքնության մասին Քոպան Ա., 249–251.

լուց հետո հնդիրանական ծագում ունեցող իսուվյան տոհմերից մեկի առաջնորդը ներառվել էր խեթական կայսերական վարչակազմ, հասնելով բարձր դիրքերի, ավանդույթ, որը շարունակվել էր նաև հետագայում²²։ Ի դեպ, հնարավոր է, որ մ.թ.ա. XIII դարում Իսուվայի թագավորության ստեղծման գործում այս տոհմը պետք է կարևոր դեր խաղար։ Մասնավորապես, Իսուվայի արքա Էխլի-Շարրուման «Գլխավոր կառավար» Լուպակկիին ուղղված իր նամակում վերջինիս անվանում է «Իմ սիրելի հայր»²³, ինչը կարող է նշանակել, որ սույն Լուպակկին իրոք կարող էր լինել Իսուվայի արքայի հայրը²⁴։ Լուպակկիի և Իսուվայի միջև սերտ փոխհարաբերությունների մասին կարող է ակնարկել նաև Իսուվայի կարևոր հնավայրերից մեկի՝ ներկայիս Քորուջուրեփեի պեղումներից հայտնաբերված հիերոգլիֆային լուվիերեն արձանագրություն պարունակող կնքադրոշմը, որի վրա առկա է այս անունը (Lu-pa-ki)²⁵։ Լուպակկի(ուտտա) անվան հնդեվրոպական ստուգաբանությունը թվում է հավանական²⁶։

Ենթադրյալ հնդիրանական ծագում ունեցող անունը կրող ցեղապետի տոհմի առկայությունը Իսուվա-Օոփքում մ.թ.ա. XV–XIII դարերում այն է՝ ընդհուպ մինչև Խեթական տերության տրոհումը, դրա կենսունակության վկայությունն է։

բ. Հաջորդ փաստարկը Իսուվա-Օոփքի և նրա հարավային հարևան Միտաննիի միջև սերտ փոխհարաբերություններն են։ Նախքան Խեթական տերության կողմից մ.թ.ա. XV դարում նվաճվելը, Իսուվան գտնվում էր Միտաննիի քաղաքական ազդեցության ներքո։ Այդ մասին կարելի է կարծիք կազմել Խեթական արքա Թուդխալիյաս II-ի (Առնուվանդաս I-ի նախորդը) և Կիցցուվատնայի (Կիլիկիա) արքա Սունասսուրայի միջև կնքված և վերոհիշյալ ժամանակաշրջանից ավելի վաղ թվագրվող պայ-

²² Այս անունը կրող առաջին անձը խեթական արքա Սուպալիուլիումաս I-ի հայտնի գործավար Լուպակկին է, ով ակտիվ մասնակցություն է ունեցել խեթերի սիրիական արշավանքների ընթացքում։

²³ Տեքստի տառադարձումը և թարգմանությունը՝ Klengel H., 1976, 86f.: Քոսյան Ա., 1997/1, 177–148։

²⁴ Հ. Քլենգելի կարծիքով, այդպիսի ենթադրությունը պարտադիր չէ, սակայն ավելի քան հավանական է (Klengel H., 87)։

²⁵ Göterbock H. G., 32/1-2, 1973, 142, N. 6.

²⁶ Որքան մեզ հայտնի է, առայժմ միայն Ն. Միրոնովն է առաջարկել Լուպակկի անունը համեմատել հին հնդկ. lopāka «չախկալի տարատեսակ», lopāsa «չախկալ, աղվես» բառերի հետ (Mironov N. D., 205f.)։ Թվում է, Լուպակկի անվան հիմքը հնարավոր է բխեցնել հե. *ulp-, *lup-ից, որից հնդեվրոպական լեզուներում կազմված են շնագլխների անվանումներ (չախկալ, գայլ, աղվես) (Pokorny J., 1959, 1179)։ Այսպես, ավեստ. urupi-s (lupi-s) «շուն», raopi-s «աղվես, չախկալ», միջ. պրսկ. rōpās, նոր պրսկ. rōbāh «աղվես», հին հնդկ. lopāśn «չախկալ, աղվես», լատ. volpēs «աղվես», lupus «գայլ», հուն. ὄλώπηξ «աղվես» և այլն (առավել հանգամանորեն այս մասին Քոսյան Ա., 251–252)։

մանագրի հիման վրա²⁷: Այստեղ հիշատակվում է այն մասին, որ երբ խեթական արքան գրավել էր Բսուվան, ապա դրա բնակչության մի մասը փախել էր Միտաննի և վերջինիս արքան հրաժարվել էր նրանց հետ վերադարձնել: Թե ինչ ենթատեքստ կարող էին ունենալ Միտաննիի և Բսուվայի միջև փոխհարաբերությունները, պարզ չէ, սակայն եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ Միտաննիում իշխում էր հնդիրանական արքայատոհմ, ապա չի կարելի բացառել որ Բսուվայից Միտաննի հեռացած բնակիչները կարող էին եթուլեզվական առնչակցություն ունենալ Միտաննիական արքայատոհմի հետ: Դրա վկայություն կարելի է համարել մ.թ.ա. XIII դարում Բսուվայի թագավորության կազմավորման գործում հնդիրանական անուն կրող Լուպակկիի փաստարկը:

գ. Բսուվայի և Միտաննիի միջև սերտ փոխհարաբերությունների վկայություն կարելի է դիտել նաև Խեթական տերության տրոհումից հետո մ.թ.ա. IX–VIII դարերում տարածաշրջանում ընթացած քաղաքական զարգացումները: Մասնավորապես, հայտնի է, որ մ.թ.ա. VIII դարի վերջին քառորդում Ասորեստանի լայնածավալ էքսպանսիայի արդյունքում ներկայիս Սիրիայի հյուսիսի և Փոքր Ասիայի լուվիական պետությունները ընկան Ասորեստանի տիրապետության տակ: Հատկանշական է, որ երբ Սարգոն II-ը նվաճեց Մելիդի թագավորությունը (Մալաթիայի շրջանը), որի արևելյան շրջանները ժամանակին մտնում էին նախկին Բսուվայի կազմի մեջ, ապա նա դրա տարածքը կցեց իրեն դեռևս հավատարիմ Կումմուխին (հետագայի Կումմազենե)²⁸: Սա հնարավոր է մեկնաբանել որպես Մելիդի և Կումմուխի միջև գոյություն ունեցող ավանդական առնչությունների դրսևորում: Իսկ Կումմուխի տարածքը նախկին Միտաննիի կենտրոնական շրջաններից էր:

դ. Չնայած ժամանակագրական ահռելի հեռավորության մի կողմից Շոփքից հայտնի Ուիտարնա-Վիդարնայի ու մյուս հնդիրանական անունները կրողների, մյուս կողմից Դարեհ I-ի ժամանակների միջև (շուրջ 800 տարի), դժվար է հակափաստարկներ բերել ընդդեմ այն ենթադրության, որ Շոփքում հնդիրանական էթնիկ խումբը կարող էր շարունակել բնակվել այստեղ նաև հետագա դարերում:

ե. Մ.թ.ա. II հազարամյակում Շոփքի և Միտաննիի միջև գոյություն ունեցած սերտ փոխհարաբերությունները իրենց շարունակությունն են գտնում նաև հելլենիստական ժամանակներում (տես վերը որպես Ան-

²⁷ Պայմանագրի հրատ.՝ **Weidner E.**, 1923, 88ff.; **Beckman G.**, 1996, 13ff.; պայմանագրի վերագրումը Թուդիալիյաս II-ին՝ **Beal R.**, Or. 55, 1986, 432ff.; **Wilhelm G.**, 1988, 359–370: Պայմանագիրը պահպանվել է երկու լեզուներով՝ աքքադերեն և խեթերեն տարբերակներով: Ի դեպ, Սունաստուրայի անունը նույնպես հնդիրանական ծագում ունի (**Goetze A.**, 1940, 7; **Landsberger B.**, 1948, 14, Anm. 28):

²⁸ **Fuchs A.**, 1994, 125ff., 325.

տիրոջ I Թեոսի հեռավոր նախնի հիշատակվող հստակ հնդիրանական Արտասուրա անձնանունը):

Ծոփքում և նրա հարակից շրջաններում հնդիրանական անձնանունների առկայությունը և դրանից բխող եզրակացությունները ավելի ճիշտ կարող են ընկալվել մ.թ.ա. II հազարամյակում Առաջավոր Ասիայում հնդիրանական էթնոլեզվական տարրի տարածման առանձնահատկությունների լույսի ներքո միայն: Համաժամանակյա միջազետքյան, եգիպտական և խեթական աղբյուրները հնարավորություն են ընձեռում վերականգնելու այդ իրավիճակը²⁹:

Առաջավոր Ասիայում հնդիրանցիների վաղագույն հիշատակությունները վերաբերում են մ.թ.ա. XVII–XVI դարերին: Այս շարժունակ խմբերը նշված ժամանակահատվածում ներթափանցեցին Հյուսիսային Միջագետք, որտեղից էլ այնուհետև տարածվեցին մի կողմից ներկայիս Սիրիա և Պաղեստին, մյուս կողմից՝ Փոքր Ասիա, ներառյալ Կիլիկիան, ինչպես նաև Կիպրոս կղզի: Միջագետքում հաստատված հնդիրանցիների մի մասը շարժվեց հարավ և, օգտվելով Խեթական արքա Մուրսիլիս I-ի կողմից Հին բաբելոնյան թագավորության վերացումից, շուտով այստեղ ստեղծեց թագավորություն, որը սովորաբար անվանում են Կասսիտական Բաբելոնիա (Միջին բաբելոնյան շրջան): Այս առաջխաղացման մյուս ալիքը այդ նույն ժամանակներում Հյուսիսային Միջագետքում և Սիրիայի հյուսիսում ստեղծեց Միտաննի պետությունը: Սրանով սակայն չսահմանափակվեց հնդիրանցիների ծավալումը: Միտաննիի կազմավորման շրջանում կամ նույնիսկ դրանից քիչ ավելի վաղ հնդիրանցիների մի ալիք շարժվեց դեպի Սիրիայի հարավ և Պաղեստին, որտեղ հիմնվեցին տասնյակ մանր իշխանություններ:

Աղբյուրներում բացակայում են տեղեկությունները հնդիրանցիների՝ դեպի Փոքր Ասիա և Հայկական լեռնաշխարհ առաջխաղացման մասին. դրանք սահմանափակվում են միայն լեզվական իրողություններով (հատուկ անուններ և հասարակ բառեր):

Հնդիրանցիների տեղաշարժերը Առաջավոր Ասիայում ժամանակագրորեն համընկնում են դեպի Հյուսիսային Միջագետք խուրրիական ցեղերի ներթափանցման երկրորդ ալիքին: Պարզ չէ հնդիրանցիների և խուրրիների միջև առանձնակի սերտ փոխհարաբերությունների ետևախորքը: Բանն այն է, որ հատկապես Միտաննիում խուրրիները և հնդիրանցիները սերտորեն ինտեգրվեցին: Թերևս իրավացի են այն մասնագետները, ովքեր գտնում են, որ նախքան Առաջավոր Ասիայում հայտնվե-

²⁹ Առաջավոր Ասիայի քաղաքական պատմության մեջ հնդիրանական տարրի (մասնագիտական գրականության մեջ, հատկապես վաղ շրջանի ուսումնասիրություններում հաճախ կիրառվում է «արիական» կամ «հնդարիական» տերմինը) մասնակցության և դերի շուրջ առկա է մեծաքանակ մասնագիտական գրականություն (տես վերը ծանոթ. 14):

լը հնդիրանցիները և խուրրիները համատեղ բնակվել են ինչ-որ մի տարածքում և հետագայում միասին տեղաշարժվել դեպի Միջագետքի հյուսիս³⁰: Սակայն նշենք, որ այդ համակեցությունը կարող էր ձևավորվել նաև Միջագետքում³¹:

Ինչ եզրակացությունների կարելի է հանգել հնդիրանցիների խաղացած դերի մասին ըստ առկա աղբյուրների:

ա. Հնդիրանական գրեթե բոլոր լեզվական իրողությունները սահմանափակվում են քաղաքական միավորների իշխող վերնախավի և նրանց հովանավոր աստվածությունների անուններով: Միտաննիում, կասսիտական Բաբելոնիայում և Կիլիկիայում (Կիցցուվատնա) դրանք ներառում են բացառապես արքայանուններ և նրանց հովանավոր աստվածությունների անուններ:

բ. Հնդիրանական լեզվական իրողությունների չափազանց լայն աշխարհագրությունը մերձագրության գոտուց մինչև Փոքր Ասիա, Կիպրոս և Պաղեստին, ինչպես նաև առայժմ գեթ մեկ հնդիրանական լեզվով գրված արձանագրության բացակայությունը վկայում է հոգուտ այն ենթադրության, որ մենք գործ ունենք ոչ թե հնդիրանախոս հոծ բնակչության, այլ փոքրաքանակ և մարտունակ բնակչության խմբերի հետ, որոնք, որպես կանոն, կազմում էին պետականության իշխող վերնախավը միայն: Ստեղծվում է այնպիսի տպավորություն, որ հնդիրանցիները վերին աստիճանի կազմակերպված մարտունակ խմբեր էին, ովքեր կարողանում էին այս կամ այն վայրում գեների ուժով վերցնել իշխանությունը և պահպանել բավական երկար ժամանակ: Ռազմարվեստում ունեցած նրանց այդ որակներն օգտագործում էին ժամանակի խոշոր պետությունները: Հայտնի է, որ մ.թ.ա. XV–XIII դարերում Պաղեստինում հաստատված հնդիրանցիները ինտեգրվեցին եգիպտական հասարակության մեջ և օգտագործվում էին փարավոնների կողմից որպես հմուտ կառավարներ եգիպտական բանակում³²: Նման սցենար պետք է ենթադրել նաև Խեթական տերության պարագայում³³:

³⁰ Խուրրիների նախնական բնակության վայրի մասին՝ **Քոսյան Ա., հ. 1, 2013, 389–390:**

³¹ Այդպիսի հնարավորությունը, սակայն, առայժմ հնարավոր չէ հիմնավորել, քանի որ մինչև մ.թ.ա. XVII–XVI դարերը Հյուսիսային Միջագետքի անվանաբանության մեջ բացակայում է հնդիրանական լեզվական որևէ իրողություն:

³² **Drower M. S., vol. III/1, 2008, 421:** Այստեղ խոսքը աղբյուրներում հիշատակվող մարտակառք վարող *marionni* կոչվող զինվորների մասին է (աքքադերեն *rākib narkabti*), որոնց երեխաներին եգիպտացիներն ուղարկում էին Եգիպտոս կրթություն ստանալու:

³³ Մ.թ.ա. XV դարի երկրորդ կեսին Խեթական տերությունում ծագած գահակալական պայքարին առնչվող մի տեքստում հիշատակվում են «խուրրիները», որոնց առաջնորդը ոմն Կարտասուրան էր (KUB XXIII 16 III 11): Վերջինիս անունը հստակ հնդիրանական է (հեղինակի տպավորիչ արտահայտությամբ՝ «գեղեցիկ հնդիրանական անուն»)՝ **Ph. H. J. Houwink ten Cate, 1970, 78):**

Այսպիսով, նկատի առնելով Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան և հարավ-արևմտյան գոտում հնդիրանական էթնիկ տարրի առկայությունը առնվազն մ.թ.ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսից, Աքեմենյան տերության գոյության շրջանում Հայաստանում իշխող Օրոնտեյան հարստության ծագման վերաբերյալ Ստրաբոնի հաղորդումը կարող էր պատմական լուրջ հիմք ունենալ: Հնարավոր է, այդ էթնիկ տարրը, որը կազմում էր նախ Կումմուխ-Կումմազենեում, իսկ մինչ այդ, մ.թ.ա. II հազարամյակում՝ Միտաննիում իշխող հարստությունները, գոյատևել էին Աքեմենյան տերության և հելլենիստական դարաշրջանները:

Մի վարկածի առթիվ՝ Միտաննի -Հայաստան առնչակցության խնդիրը

Հայկական լեռնաշխարհում հնդիրանական էթնոլեզվական տարրի առնչությամբ անհրաժեշտություն է ծագում անդրադառնալու հայագիտական ուսումնասիրություններում շրջանավոր մի տեսակետի, ըստ որի Մովսես Խորենացու աշխատության մեջ ուղղակի տեղեկություններ կան Միտաննիի արքաներին հայոց արքաներ համարելու վերաբերյալ³⁴:

Խոսքը Մովսես Խորենացու հայկազուն նահապետների ցանկում Անուշավան Սոսանվերից հետո հիշատակվող Պարետ և Վաշտակ անունները կրողների մասին է, որոնք Ա. Մովսիսյանը առաջարկում է համադրել Միտաննիի հայտնի արքաներ Պարատտարնայի և Վասաշատտայի հետ, միաժամանակ հղելով Մ. Չամչյանցի կողմից այդ և մյուս նահապետների ժամանակաշրջանին վերաբերող փաստարկները, որոնք նշում են մ.թ.ա. XVI–XIII դարերը, այն է՝ Միտաննիի գոյության շրջանը:

Իրոք, վերոհիշյալ փաստարկները ուշադրության են արժանի այն առումով, որ կարող էին հեռավոր արձագանքները հանդիսանալ միտանական դարաշրջանի իրողությունների, որոնք զարմանալիորեն պահպանվել են Խորենացու ժամանակներում: Խորենացու երկում հիշատակվող «Առաջին հայկյաններին» հաջորդած նահապետներին, սույն վարկածի պարագայում՝ Միտաննիի արքաների հետ համադրելը ինքնին չի կարելի տարօրինակ, անհավանական համարել մի շարք հանգամանքների լույսի ներքո:

Առաջինը այն է, որ Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան հատվածը (Ծոփք, Աղձնիք) Միտաննիի գոյության շրջանում գտնվում էր վերջինիս քաղաքական և, հավանաբար, հոգևոր-պաշտամունքային շոշափելի ազդեցության ներքո: Աղձնիքի պարագայում սեպագրական աղբյուրները վերոհիշյալ ժամանակաշրջանում պահպանել են մի շարք

³⁴ Այդ տեսակետն ամփոփ կերպով ներկայացված է Ա. Մովսիսյանի հոդվածում (Միտաննի թագավորությունը և Հայկազունի նահապետների ու արքաների ցանկը, *Հայկազունիներ*, 2013, 83–90): Նաև նշենք ավելի վաղ փորձը Միտաննին ներկայացնելու որպես հայկական պետություն (*Տեղյան Ա.*, 2006): Միտաննիի և հայոց պատմության միջև առկա տարբեր բնույթի փոխհարաբերությունների մասին *Խաչատրյան Ա.*, 1933; *Գավուրճեան Մ.*, 1973; *Գավուրճեան Մ.*, 1988:

ակնհայտ խուրրիական անուններ, որոնք կրում էին Ալզիի (այն է՝ Աղձնիքի) արքաները (Անտարատալ՝ մ.թ.ա. XIV դարի երկրորդ կես, Շուրբիայի արքա Նիկ-Թեշուր և նրա որդիներ Լիզի-Թեշուր ու Շերայի-Թեշուր մ.թ.ա. VII դարի առաջին կես)³⁵: Ինչ վերաբերում է Իսուվային (Օոփք), ապա այստեղ մ.թ.ա. XV–XIII դարերում առկա են հնդիրանական անուններ կրող տեղական ազնվականության ներկայացուցիչներ (տես վերը), ինչը ենթադրում է որոշակի առնչություններ Միտաննիի հետ, ինչպես նաև խուրրիական բնակչության առկայություն ենթադրող մի տեղանուն³⁶: Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ Իսուվայում երկրպագվում էին նաև խուրրիական աստվածներ³⁷: Վերոհիշյալից զատ, Իսուվայի մերձակայքում մ.թ.ա. 1400-ական թվականների խեթական մի տեքստ թվարկում է «Խուրրի երկիրը»³⁸, որը նույնական չէ Միտաննիին³⁹:

Արդ, ինչպես կարող էին Միտաննիի արքաները (Ա. Մովսիսյանը առաջարկում է նաև այլ համադրություններ. օրինակ, Փառնակ-Պարսադատտար, Սոսանվեր-Սաուսադատտար) Խորենացու և նրան հաջորդած հայ մատենագիրների (Մեբեոս, Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Մխիթար Անեցի, Սամվել Անեցի) երկերում համարվել հայոց նահապետներ, այն դեպքում երբ այդ արքաների անունները տիպիկ հնդիրանական են (դրանց վեղայական-սանսկրիտյան հստակ զուգահեռների լույսի ներքո):

Կարծում ենք, որ Միտաննիին «Վաղնջահայաստանի» հետ առնչելու մասին տեսակետը հիմնավորող փաստարկներում անհրաժեշտ է ուղղակի փոխել որոշ շեշտադրումներ, որից հետո հնարավոր կլինի իրատեսություններ կատարելու Խորենացու կողմից բերվող օտար արքաներին հայկազունների արքայացանկում ներառելու պատմական ետնախորքը: Այսպես, եթե Միտաննիում առկա է հնդիրանական էթնիկ տարր (արքայական հարստության տեսքով), ապա դա չի նշանակում, որ այն կարելի է

³⁵ Շուրբիայում երկրպագվում էր խուրրիական դիցարանի գլխավոր աստված Թեշուրը:

³⁶ Դա ^{URU}Hurla-ն է (KUB XXIII 72+ Vs.9, Rs.10): Այս տեղանունը, որն ընդամենը թարգմանվում է որպես «խուրրիական», քստ տրամաբանության, պետք է ակնարկել տվյալ բնակավայրի բնակչության լեզվական պատկանելությունը: Բանն այն է, որ այս անվանումով շատ բնակավայրեր են հիշատակվում խեթական տեքստերում (J. F. del Monte und Tischler J., 1978, 119ff.): Նշենք նաև, որ խեթական տեքստերում «խուրրի, խուրրիական» մակդիրով բնորոշվող մի շարք անձինք իրականում կրում են հնդիրանական անուններ:

³⁷ Օրինակ, Իսուվայի քաղաքներից Նիխրիայի գլխավոր աստվածության անունն էր Շա(վ)ուշկա (Keilschrifturkunden aus Boghazköy XLV 41 II 18¹):

³⁸ Keilschrifturkunden aus Boghazköy XXIII 72+, XXXI 103: Սրանցից առաջինը այն տեքստն է, որտեղ վկայված են վերինէփրատյան ավազանում հիշատակվող վերոհիշյալ հնդիրանական անձնանունները (Լուպակիուտտա և Արծիուտտա):

³⁹ Ph. H. J. Houwink ten Cate, p. 63. Հեղինակի կարծիքով, այդ երկիրը պետք է գտնվեր մոտավորապես Իսուվայից մինչև Վանա լիճ ընկած հատվածում, համեմատյալեպա Միտաննիից հյուսիս:

համարել հայկական⁴⁰: Միտաննիի անկումից առնվազն հազար տարի անց ընկած ժամանակաշրջանում իրոք Լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքը և դրան հարող Հյուսիսային Միջագետքի մի մասը կարող էր դիտվել որպես հայկական, սակայն ոչ մ.թ.ա. II հազարամյակում: Եվ, իհարկե, «հայոց ազգային պատմագրական ավանդույթը Միտաննիի հնդեվրոպական ծագումով արքաներին համարել է յուրային՝ Հայկազունի» եզրակացությունը կարող է բացատրվել միջնադարյան հայ պատմագրությանը հասանելի աղբյուր տեղեկություններով: Սակայն իրականում Միտաննիի արքաները այնքանով էին հնդեվրոպացի (այն է՝ «հայ» ըստ հեղինակի), որքանով որ նրանց խոշոր տերության կազմում էին գտնվում հետագայի Մեծ Հայքի հարավային շրջանները, որտեղ, ինչպես նշվեց հոդվածի սկզբում, ավանդական հայագիտությունը տեսնում է «Նախնական Հայաստանը», այդ թվում՝ Հայկ նահապետի բնակության վայրը՝ Հարք գավառը: Միտաննիի կազմում կարող էին գտնվել նաև հայկական էթնիկ տարրով բնակեցված շրջաններ և միայն այս տեսանկյունից էր հնարավոր նրանց համարել հայոց նահապետներ (այն է՝ արքաներ):

⁴⁰ Առավել ևս արդարացված չէ Միտաննին հնդեվրոպական պետություն համարել, ինչպես ներկայացված է Ա. Մովսիսյանի մոտ: Միտաննիի միայն իշխող վերնախավն էր հնդիրանական, ինչի մասին գրում է հեղինակն ինքը, իսկ բնակչության գերակշիռ մասը խուրրիական և սեմական է:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գավուքճեան Մ., – Արմէն եւ հայ անունների ծագումը և Ուրարտուն, Պէրուք, 1973:

Գավուքճեան Մ., – Արմէնիա, Սուրարտու եւ Սումեր: Հնդեվրոպական հայրենիքը եւ Հին Միջագետքը, Պէրուք, 1988:

Երեմյան Ս., – Հայկական առաջին պետական կազմավորումները (VII–VI դդ. մ.թ.ա.), ՊԲՀ 1968/3, էջ 106–107:

Երեմյան Ս., – Հայ ժողովրդի կազմավորման ավարտը և Հայկական առաջին պետական կազմավորումները, ՀԺՊ, հ. 1, Երևան, 1971:

Կրկյաշարյան Ս., – Երվանդունի արքայատոհմը Հայաստանում, ՊԲՀ 1976/4, էջ 184–185:

Խաչատրյան Ա., – Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պատմություն, Երևան, 1933:

Մանանդյան Հ., – Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1977:

Միտաննի թագավորությունը և Հայկազունի նահապետների ու արքաների ցանկը, Հայկազունիներ (խմբագիր Վ.Բարխուդարյան և ուրիշներ), Երևան, 2013:

Տերյան Ա., – Միտաննի. հայոց հնագույն պետություն, Երևան, 2006:

Տիրացյան Գ. Ա., – Երվանդունիները Հայաստանում, Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, 1958/6, էջ 61:

Տիրացյան Գ. Ա., – Հին հայկական պետության առաջացումը, ՊԲՀ 1966/4, էջ 83–102:

Տիրացյան Գ., «Անաբասիսը» և Հայաստանը /Քսենոփոն, Անաբասիս, Երևան, 1976:

Տիրացյան Գ. Ա., – Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ.թ.ա. VI դար), ՊԲՀ 1980/4, էջ 84–95:

Տիրացյան Գ. Ա., – Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ.թ.ա. VI դ. վերջ – III դ. վերջ), ՊԲՀ 1981/2, էջ 68–84:

Քոսյան Ա., – Իսուվան (Օոփքը) մ.թ.ա. XIII–XII դարերում, ՊԲՀ 1997/1, էջ 177–148:

Քոսյան Ա., – Արիացիները Պախիսուվայում, ՄՄԱԵԺ XXV, Երևան, 2006:

Քոսյան Ա., – Միտաննի, Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հատ.1, Երևան, 2013:

Дьяконов И.М., – Арийцы на Ближнем Востоке: конец мифа, ВДИ 1970/4, с. 39–63:

Пиотровский Б., – Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии, Л., 1968.

- Тирациян Г.,** – Страна Коммагена и Армения, Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, 1956/3, s. 69–74:
- Вас С.-Н.,** – Comparative Studies of King Darius' Bisutun Inscription, Cambridge, 2001.
- Beckman G.,** – Hittite Diplomatic Texts, Atlanta, 1996.
- Beal R.,** – The History of Kizzuwatna and the Date of the Šunaššura Treaty, Or. 55, 1986.
- Brandenstein W. and Mayrhofer M.,** – Handbuch des altpersischen, Wiesbaden, 1964.
- Briant P.,** – From Cyrus to Alexander. A History of the Persian Empire, Winona Lake, 2002.
- Drower M. S.,** – Syria c.1550-1400 B.C. – In: Cambridge Ancient History, 3rd edition, vol.III/1, Cambridge, 2008.
- Güterbock H.G.,** – Hittite Hieroglyphic Seal Impressions from Korucutepe, Journal of Near Eastern Studies 32/1-2, 1973, N 6.
- Humann K. und Puchstein O.,** – Reisen in Kleinasien und Nordsyrien. Textband, Berlin, 1890
- Kent R.G.,** – Old Persian, New Haven, 1950.
- Keilschrifturkunden aus Boghazköy XLV 41 II 18'
- Keilschrifturkunden aus Boghazköy XXIII 72+; XXXI 103:
- Klengel H.,** – Nochmals zu Išūwa, Oriens Antiquus XV, 1976.
- Kammenhuber A.,** – Die Arier im Vorderen Orient, Heidelberg, 1968.
- Kammenhuber A.,** – Die Arier im Vorderen Orient und die historischen Wohnsitze der Hurriter, Orientalia, 46, 1977, S. 129-144.
- Kammenhuber A.,** – On Hittites, Mitanni-Hurrians, Indo-Aryans and Horse Tablets in the IInd Millennium B.C., Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan III: Essays on Anatolian Studies in the Second Millennium B.C., Wiesbaden, p.35-51;
- Kammenhuber A.,** – Hippologia Hethitica, Wiesbaden, 1961.
- Kosyan A.,** – On the Ethnic Background of Išūwa (a Preliminary Study), Armenian Journal of Near Eastern Studies, vol. IV/2, 2009, p. 93ff.:
- Kosyan A.,** – Arnuwandas I in the East, Armenian Journal of Near Eastern Studies, vol. I, 2006
- Kosyan A.,** – An Aryan in Isuwa, Iran and the Caucasus, vol.10/1, 2006, p.5f. և ծանոթ. 21.
- Justi F.,** – Iranisches Namenbuch, Marburg, 1895.
- J.F. del Monte und J.Tischler,** – Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte, Wiesbaden, 1978.
- Pokorny J.,** – Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, Bd.I, Bern und München, 1959.
- Fuchs A.,** – Die Inschriften Sargons II. aus Khorsabad, Göttingen, 1994.
- Geography, New Haven, 1940, p.7;**

Landsberger B., Sam'al, Ankara, 1948, S.14, Anm.28:

Houwink ten Cate Ph. H. J., – The Records of the Early Hittite Empire, Leiden, 1970.

Mironov N.D., – Aryan Vestiges in the Near East of the Second Millenary B.C., Acta Orientalia XI, 1933.

Mayrhofer M., – Die Indo-Aryer im Alten Vorderasien. Wiesbaden, 1966.

Mayrhofer M., Die Arier im Vorderen Orient - ein Mythos?, Österreichische Akad.d.Wiss. Phil.-hist. Klasse, Bd. 294, Abh.1, Wien, 1974

Mayrhofer M., Welches Material aus Indo-Arischen von Mitanni verbleibt für eine selektive Darstellung?, Investigationes philologicae et comparativae, Wiesbaden, 1982.

O'Callaghan R.T., – Aram Naharaim. Roma, 1948.

Starke F., – Ausbildung und Training von Streitwagenpferden: Eine hippologisch orientierte Interpretation des Kikkuli-Textes, Wiesbaden, 1995.

Thieme P., – The “Aryan” Gods of the Mitanni Treaties, Journal of the American Oriental Society, vol.80/4, 1960, p.301-317:

Toumanoff C., – Studies in Caucasian Albania, Georgetown, 1963.

Weidner E., – Politische Dokumente aus Kleinasien, Leipzig, 1923.

Wilhelm G., – Zur ersten Zeile des Sunassura-Vertrages - In: Documenta Asiae Minoris (= Fs. H.Otten), Wiesbaden, 1988.

ARAM KOSYAN

Doctor of Sciences

Institute of Oriental Studies NAS RA

aramkosyan@yahoo.com

ON ONE PROBLEM OF ANCIENT ARMENIAN STATEHOOD

SUMMARY

“The Persians and Macedonians were in possession of Armenia; after this, those who held Syria and Media; and the last was Orontes, the descendant of Hydarnes, one of the seven Persians and then the country was divided into two parts by Artaxias and Zariadris, the generals of Antiochus the Great”. In the traditional Armenology Hydarnes (the Hellenized form of Old Iranian Vidarna) whom Strabo mentions as the ancestor of Orontas, ruler of Armenia, was regarded as fiction, or at least unexplainable information due to the lack of conclusive evidence. Since long it has been suggested that the rule over Armenia could have been granted to the house of Vidarna by Darius I for his assistance during his struggle for the kingship after the death of Cambyses.

Sources mention the house of Vidarna as being one of the most prominent in the Achaemenid Empire since the rule of Darius I. The descendants of Vidarna held high offices in the state and army (commander of the “Immortals” during the campaign of Xerxes to Greece, the satraps etc.). Formally the above-mentioned treatment of Strabo’s information could be true.

Anyway, another possible explanation could be offered, that the Vidarnians had links with Armenia regardless of their role in the accession of Darius I. The answer may be positive under the light of some considerations. Long before the formation of Media, the empire of Cyrus II and that of the Achaemenid in some western provinces of Armenia the sources mention several personal names which have clear Indo-Iranian etymologies, which might suggest the existence of relevant ethnic elements there. The appearance of such names is not an isolated phenomenon, since during the entire II millennium B.C. throughout the whole Near East different cuneiform sources contained a considerable number of Indo-Iranian names in Mesopotamia (Mittani and Kassite Babylonia), Syria, Palestine, Asia Minor and Cilicia. Most of these names belonged to kings and rulers of different ranks; among such proper names also theonyms and toponyms have been attested.

Linguistic analysis of this data suggests the existence of ethnolinguistic unity characteristic of the language of Indo-Iranians who had migrated to India.

The Indo-Iranian linguistic data of the Armenian Highland appear in the form of some personal names of local tribal aristocracy, traced in the Hittite cuneiform texts of the XV–XIV centuries B.C. in Isuwa (Arm. Tsopk') and the adjacent regions. Three names are attested quite definitely – Arziutta, Lupakiutta and Uitarna (from one more name only the characteristic suffix *-utta* is preserved). Of these Lupakiutta continues through the period of New Hittite kingdom (with no suffix) (XIV–XIII c. B.C.). At least two high Hittite officials bore this name, one having clear Isuwan connections (perhaps, the originator of the ruling dynasty of Isuwa).

A hypothesis is also discussed in the article, according to which in the “History of Armenia” of Movses Khorenatsi the kings of Mittani are regarded as Armenian kings. According to this author Paret and Vashtak mentioned in the list of Armenian kings after Anushavan Sosanver, are identical with the Mittanian kings Parattarna and Wasashatta. This hypothesis is tempting for the possible suggestion that the early Armenian oral tradition (maybe also literary) could have preserved memories of the Mittani period, as in the case of Khorenatsi. As to the motives of including those kings in the list of Armenian kings (*nahapets*), possibly because of the historical situation of the mid-2nd millennium B.C. According to cuneiform sources, until the mid-XIV century B.C., that is during the peak of Mittani, probably part of the southern and south-eastern regions of the Armenian Highland were under its direct rule or at least political and cultural influence. In this regard it is worth to mention that exactly here the traditional Armenian historiography places the “Primary Armenia” (also the province of Hark' wherein Armenian forefather Hayk has made its residence after leaving Babylonia).

АРАМ КОСЯН

*Доктор исторических наук
Институт востоковедения НАН РА
aramkosyan@yahoo.com*

К ВОПРОСУ ИСТОРИИ РАННЕГО ПЕРИОДА АРМЯНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

РЕЗЮМЕ

“Сначала Арменией завладели персы и македоняне; после этого – те, кому были подвластны Сирия и Мидия; последним властителем Армении был Оронт, потомок Гидарна, один из семи персов”.

В традиционном арменоведении упоминание Страбоном Гидарна (эллинизированная форма древнеиранского личного имени Видарна), которого автор считает предком правившего в Армении Оронта, рассматривается как вымысел или, по крайней мере как недоказуемое сведение из-за отсутствия достоверных источников. В свое время было высказано предположение о том, что право на правление над Арменией род Видарны мог получить от Дария в ответ на услуги, оказанные ему в период захвата власти после смерти Камбиза.

Источники, упоминающие род Гидарна свидетельствуют о том, что он являлся одним из наиболее примечательных деятелей Ахеменидской империи, начиная со времени правления Дария I. Потомки Видарны занимали высокие посты в государственной администрации и в армии (командующий “Полком бессмертных” во время похода Ксеркса в Грецию, сатрапы и т.д.). По сути, предложенная выше трактовка сообщения Страбона выглядит вполне допустимой.

Могли ли Видарниды каким-то образом быть связанными с Арменией, независимо от их роли в воцарении Дария? Ответ на этот вопрос может быть утвердительным в силу следующих обстоятельств. Еще до образования Мидии, царства Кира и тем более Ахеменидской империи в ряде западных областей Армянского нагорья письменные источники упоминают несколько личных имен, имеющих четкую индоиранскую этимологию, что может свидетельствовать в пользу наличия соответствующих этнических групп. Появление таких имен нельзя считать случайным, так как на протяжении всего II тысячелетия по всей Передней Азии в разных клинописных источниках засвидетельствовано несколько десятков индоиранских имен - в Месопотамии (Митанни и касситская Вавилония), в Сирии, Палестине, в Малой Азии и в Киликии. Подавляющее большинство этих имен принадлежит царям и

правителям разных рангов; есть также некоторое количество теонимов и топонимов.

Индоиранские лингвистические реалии на Армянском нагорье засвидетельствованы в именах некоторых представителей племенной аристократии, которые присутствуют в хеттских клинописных текстах XV-XIV веков до н.э. на территории Исувы (арм. Цопк') и прилегающих к ней областей. Из них полностью сохранились три – Арциутта, Лупакиутта и Уитарна (от еще одного имени сохранился лишь характерный суффикс -утта). Из перечисленных имен Лупакиутта продолжает употребляться (без суффикса) в период Новохеттского царства (XIV-XIII вв. до н.э.). Его носят по крайней мере два высокопоставленных представителя хеттской аристократии, один из которых имеет явные исувские корни (вероятнее всего, от него происходит царская династия Исувы в XIII веке). Следует подчеркнуть также и тот факт, что до окончательного покорения Исувы хеттами в середине XIV века до н.э. она имела четко выраженную промитаннийскую ориентацию, что могло быть следствием также и этнической близости (по крайней мере в отношении правящих династий).

В свете вышесказанного о вероятном присутствии индоиранского этнического элемента на юго-западе и юге Армянского нагорья по крайней мере с середины II тыс. до н.э., сообщение Страбона об Оронтидах могло иметь реальные исторические корни. Вполне вероятно, что индоиранский этнический элемент, который правил в Митанни и Исуве во II тыс. до н.э., продолжал присутствовать в Коммагене также в ахеменидский и эллинистический периоды.

Далее в статье рассматривается гипотеза, выдвинутая в арменоведческой литературе, согласно которой в труде Мовсеса Хоренаци цари Митанни представлены как армянские цари. Автор данной гипотезы считает, что Парет и Ваштак, упоминаемые в списке армянских царей после Анушавана Сосанвера, идентичны митаннийским царям Параттарне и Васашатте. Данная гипотеза интересна тем, что позволяет предположить существование в древне-армянской устной (может быть и письменной) традиции неких отголосков митаннийского периода, которые дошли до Мовсеса Хоренаци. Что же касается мотивов включения имен митаннийских царей в список армянских нахпетов, то вероятной причиной тому может быть историческая ситуация середины II тыс. до н.э. Судя по клинописным источникам, в период своего могущества, то есть до середины XIV века до н.э., часть южных и юго-западных областей Армянского нагорья вероятнее всего находилась либо под властью Митанни, либо под ее политическим и культурным влиянием. Примечательно, что именно здесь традиционная армянская историография склонна локализовать "Первичную Армению" (здесь же, кстати, находилась область Харк', где остановился прародитель армян Хайк после ухода из Вавилонии).